

نشانه‌های ظهور منجی موعود در نگاه صوفیانه فرقه بریلوی*

عبدالواحد بامری^۱

منصور نیک‌پناه^۲

چکیده

موضوع آخرالزمان و ظهور منجی یکی از فراگیرترین اندیشه‌ها در جهان است که هر روز مباحث جدید-تری در باب آن مطرح می‌شود. در بین مسلمانان نیز معرفت و نگرش عمیق به نشانه‌های مصلح جهانی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌تواند نقش مؤثری در تحکیم آموزه مهدویت و انتظار در سبک زندگی مؤمنانه و خنثی‌سازی ادعای نادرست مدعیان دروغین داشته باشد. مکتب بریلوی از فرق مذهب حنفی با گرایش صوفیانه است که در آثار مطالعاتی آنان به نشانه‌های ظهور امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف توجه شده است. از منظر پیروان مکتب بریلوی، آن امام دارای خلافت ظاهری و باطنی می‌باشد که با جهانی شدن حکومت آن حضرت، بسترهای مطلوب جهت اصلاح و تحول‌گرایی جوامع دینی پدید می‌آید و قانون الهی حاکم خواهد شد و حیات انسان‌ها در مسیر تعالی و تکامل ساماندهی می‌شود. در جستار حاضر به برخی از نشانه‌های قطب عالم امکان از منظر بریلویه مانند فراگیر شدن فساد و تباهی، خروج دجال و سفیانی و فراوانی مفاسد اخلاقی به عنوان مهم‌ترین علائم ظهور آن عدالت‌گستر جهان هستی اشاره گردیده است. این پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای و مراجعه به اسناد معتبر به انجام رسیده است.

واژگان کلیدی

نشانه‌های ظهور، بریلوی، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، اهل سنت.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان (avahedbameri@yahoo.com).

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی گروه عمومی حسابداری مجتمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران (نویسنده مسئول)
(m.nikpanah@saravan.ac.ir).

مقدمه

فرقه بریلوی، از پیروان مذهب حنفی و با گرایش صوفیانه قادریه است. بنیانگذار این مکتب احمد رضا ملقب به عبدالمصطفی و دارای گرایش عرفانی با تبار افغانی است. وی در اُترا پرداش در شمال هند به دنیا آمد و در همان منطقه دارفانی را وداع گفت. پیدایش این فرقه به اواخر قرن سیزدهم و دهه نخست قرن چهاردهم هجری قمری بر می‌گردد.

پیروان مکتب بریلوی به عنوان جریان مذهبی اثرگذار و صوفی مسلک فرقه‌ای درخور اهمیت در شبه قاره هند و مناطق جنوب استان سیستان و بلوچستان می‌باشند که به مناسک دینی و زاهدانه خویش اهمیت می‌دهند. از ویژگی‌های فرقه‌ی بریلوی احترام و قداست برای اولیای الهی و خاندان پاک نبوی می‌باشند.

بریلوی‌ها، نظریه‌ای به عنوان «ضرورت وجود غوث» دارند (مثل سایر اهل صومعه و عرفا) و در آن وجود امام حئی و حاضر را ضروری می‌دانند و ولایت تکوینی را شایسته افرادی برشمارند که حکومت ظاهری را در اختیار نداشته‌اند و عموم پیروان مکتب بریلوی قائل به وجود اقدس امامان معصوم علیهم‌السلام به عنوان مصداق شناخته شده غوث هستند؛ به عقیده آنان پس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و سه خلیفه، تمامی امامان تا امام حسن عسکری علیه‌السلام به مرتبه غوثیت رسیدند و بعد از آنان، غوث‌ها نایبان همین ائمه هدی علیهم‌السلام بودند تا نوبت به عبدالقادر گیلانی رسید که افراد پس از او نایب وی خواهند بود تا سرانجام امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف به مقام غوثیت کبری نائل شود (حداد عادل، ۱۳۷۵ش: ج ۳، ۳۴۳؛ ثبوت، ۱۳۷۴ش: ۹۱؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۸ش: ج ۴، ۴۸۵).

آنان دارای مراکز مختلف علمی و رسانه‌ای هستند که طلاب و شاگردان فراوانی در این مدارس به تحصیل اشتغال دارند. سازمان‌های بین‌المللی همچون سازمان «رضای مصطفی» سازمان «جمعیت علمای پاکستان و سازمان اداره بین‌المللی تحقیقات امام احمد رضا خان و سازمان منهج القرآن» از مهم‌ترین مراکز فرهنگی این فرقه به شمار می‌روند. از چهره‌های معروف معاصر بریلوی می‌توان به دکتر ابوالخیر محمد زبیر صاحب زاده و رئیس شورای علمای پاکستان و دکتر محمد طاهر قادری اشاره نمود.

در پژوهش حاضر به تفکرات بریلوی‌ها در خصوص علائم ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف اشاره گردیده و از امتیازات این تحقیق آن است که تاکنون اقدام علمی مؤثری پیرامون

موضوع یاد شده انجام نگرفته است. در مقاله‌ی حاضر نشانه‌های ظهور موعود امت‌های اسلامی از منظر بریلویون مورد اهتمام قرار گرفته و به این گزاره حیات بخش در حوزه مهدویت و انتظار با تاکید بر منابع دست اول توجه شده است.

بیان مسئله

موضوع آخرالزمان و شرایط آن و ظهور منجی یکی از مباحث فراگیر در میان ملل و نحل مختلف است. تا جایی که اقوامی که برای آنها دین خاصی متصور نیستیم نیز به آمدن منجی در آخرالزمان و نجات آن اقوام از دست ظلم و تعدی حاکم بر جهان معتقد هستند (ر.ک: نیک پناه، ۱۳۹۴ ش: ۴۵). کشورهای غربی و معاند نیز برای ترسیم آینده به نفع غرب و انحراف در افکار مسلمین و ایجاد تشتت و اختلاف از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کنند (نیک پناه، ۱۳۹۱ ش: ۱۷۳). لذا مطالعه و پژوهش مستمر محققین مسلمان و بازنمود افکار و اندیشه‌های واقعی در راستای جهاد تبیین و تقریب مذاهب از ضروریات است. یکی از این فرق اسلامی که پشتوانه اندیشه‌های صوفیانه و عارفانه قادریه را یدک می‌کشد، فرقه بریلویه است. در کلیات عقیده به ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در آخرالزمان اختلاف بارزی وجود ندارد؛ اما نوع نگرش آنها به نشانه‌های ظهور آیا تناسب و اظترافی با سایر نحله‌های اسلامی به ویژه تشیع دارد، سؤالی است که در این پژوهش به آن می‌پردازیم.

پیشینه تحقیق

در بررسی به عمل آمده در عرصه پیشینه پژوهش حاضر می‌توان دریافت که به گونه مستقل در زمینه نشانه‌های ظهور منجی موجود، کتاب علمی تدوین نشده است. برخی از منابع و کتب به زبان اردو چاپ شده است و پاره‌ای کتاب‌ها در حوزه مهدویت از دکتر طاهر قادری تألیف شده است. در مجموع از این نویسندگان بریلوی سه جلد کتاب تألیف شده است.

- مفتی هاشم بریلوی (۲۰۱۸) کتاب معرفت / امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را تألیف نمودند که از منابع درخور توجه در خصوص مهدویت به شمار می‌آید.

- عباس خسروی (۱۳۹۸) کتاب اشتراکات و افتراقات اعتقادی بریلویه با شیعه تألیف نموده است که در این کتاب به مسئله انتظار موعود و مهدویت اشاره گردیده است.

- عباس خسروی و مهدی فرمانیان (۱۳۹۸) مقاله‌ای با عنوان «بررسی جایگاه خلیفه عصر حاضر در ظاهر و باطن از دیدگاه بریلویه» در نشریه انتظار موعود به چاپ رسانده‌اند. ایشان در این مقاله به ویژگی‌های چهارگانه حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از دیدگاه بریلویون پرداخته‌اند.

از امتیازات مقاله حاضر آن است که با بهره‌مندی از منابع علمی بریلوی‌ها به گونه مستقل به موضوع نشانه‌های ظهور پرداخته شده است.

روش پژوهش

با توجه به آن که اساس این پژوهش بر مبانی نظری نهاده شده است و به دست آوردن حقیقت موضوع نیاز به مطالعه در منابع دست اول و معتبر است، لذا این پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای به جمع‌آوری و تدوین مطالب پرداخته است. پس شناسایی منابع معتبر و قابل اعتبار به گردآوری و فیش‌برد از اقدام شد. و در نهایت با تدوین، تنظیم و تدوین مطالب به نگارش مقاله اقدام شد.

مبانی نظری

۱. باورهای دینی بریلوی‌ها

بریلوی‌ها در فقه حنفی و در کلام ماتریدی و در گرایش به تصوف، قادری هستند. عقاید و اصول دینی آنان برگرفته از قرآن، سنت، اجماع و قیاس است. اهتمام این گروه به اجماع به ویژه اجماع خلفا و صحابه صدر اسلام و سنت نبوی موجب شده تا به عنوان «اهل السننه و الجماعه» مشهور گردند. از جهت مشرب تصوف وابسته به ملا عبدالقادر گیلانی و برای ایشان جایگاه خاص و مقام شکوهمندی قائل می‌باشند و سلسله خویش را از طریق او به امام رضا علیه السلام می‌رسانند. با مراجعه به منابع کلامی بریلوی می‌توان دریافت که پیرامون فرقه مورد اشاره دارای باورهای مذهبی هستند که پاره‌ای از اصول بنیادین اعتقادی آنان به شرح ذیل ارائه می‌شود:

توسل و استغاثه

توسل و کمک جستن از پیامبر صلی الله علیه و آله و انبیای الهی در ایام حیات و بعد از موت آنان و در همین راستای توسل به قبور مطهر رسول اکرم صلی الله علیه و آله و اولیای خدا، نیز از نگاه بریلوی‌ها جایز و مشروع به شمار می‌رود.

ادله مشروعیت بریلوی‌ها در توسل برخی از آیات قرآن و روایات است که در ذیل اشاره می‌گردد:
الف) قرآن
 خداوند می‌فرماید:

﴿وَلِئَلَّكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا﴾ (اسراء: ۵۷).

یکی از نویسندگان بریلوی در تفسیر آیه مذکور می‌نویسد:

آیه به کفار و مشرکین اشاره دارد که آنان را وسیله خویش قرار می‌دادند و به عنوان بندگان خوب پرستش می‌کردند، مانند حضرت عیسی علیه السلام و افراد مقرب و شایسته دیگر که خداوند در این آیه مشرکان را نکوهش می‌نماید که ایشان اشیا و مواردی را پرستش می‌کنند و از آنان طلب حاجت دارند که خودشان برای قرب به پروردگار متعال درصدد یافتن ابزار و وسیله می‌باشند براین اساس از آیه مورد اشاره بر می‌آید که بندگان شایسته خداوند هم برای تقرب به خداوند، از آنان کمک و استعانت می‌توان طلبید (الهی ظهیر، بی‌تا: ۱۴؛ قادری، ۱۳۸۲ ش: ۵۶).

در آیه‌ای دیگر خداوند می‌فرماید: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ﴾ (نساء: ۶۴). آیه شریفه اطلاق دارد و به زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله و حیات برزخی آن حضرت. منظور از آیه این است که افرادی در عرصه زندگی، لغزش و معصیت داشته‌اند جهت غفران و آمرزش معاصی به رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌توانند توسل به آن پیامبر الهی داشته باشند (قادری، ۲۰۰۸ م: ۲۲۷).

ب) روایات

در منابع حدیثی بریلوی روایاتی گزارش شده که توسل و درخواست کمک از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نیز جایز است که از جمله آنان روایتی است که در عصر خلیفه دوم شرایط خشکسالی برای مردم به وجود آمد یکی از افراد به قبر پیامبر صلی الله علیه و آله متوسل شد، طلب و استغاثه باران را داشته است (همان: ۶۷). در روایتی دیگر منقول است که شخصی در فرصت اذان بگوید، خداوندا، ای صاحب این دعوت کامل و نماز قائم، عطا کن به محمد وسیله و فضیلت و مقام پسندیده‌ای را که به او وعده دادی. در تحلیل این دعا، بریلوی براین باورند که این دعا همان است که در نماز هم نقل شده و پیامبر صلی الله علیه و آله آن را به مردم آموزش داده است (بریلوی، بی‌تا «ب»: ۱۸).

بریلوی‌ها، توسل به غیر از رسول خدا ﷺ مشروط بر این‌که افرادی را که به آنان توسل می‌جویند واسطه میان شخصی متوسل و خداوند را جایز می‌دانند و این مقام توسل را در طول قدرت و مشیت و افعال الهی و در سایه اذن او تصور شود و معتقدند که این مسئله مورد اتفاق نظر مسلمانان از صدر اسلام تاکنون مطرح بوده است (بریلوی، بی‌تا «الف»: ۱۵).

شفاعت

در اندیشه بریلوی‌ها، اعتقاد به شفاعت از ضروریات شریعت محمدی محسوب می‌گردد و منکر این باور دینی کافر شمرده می‌شود و از نگاه ایشان، منکر شفاعت، به مثابه انکار اصول دین است. پیروان مکتب بریلوی بر این عقیده هستند که شفاعت عنوان دوم دعا و استغاثه به درگاه الهی است و تمامی مسلمانان می‌توانند برای عموم مردم و خویش به ساحت قدسی خداوند دعا نمایند و دعای آنان مقبول خواهد بود. استدلال آنان یکی از آیات است که خداوند می‌فرماید: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ﴾ (توبه: ۱۰۳). و در همین راستای پیامبر اعظم ﷺ فرمود: «لَا يُرَدُّ الْقَضَا إِلَّا الدُّعَا» قضای الهی از طریق دعا، دگرگون می‌کند.

بنابراین از منظر بریلوی‌ها، افرادی که دعا می‌نمایند دعای آنان، به منزله شفاعت پذیرفته می‌شود و این شفاعت در عالم آفرینش و روز واپسین جایز است (قادری، ۱۳۸۲ ش: ۴۲).

بریلوی‌ها بر این باورند که شفاعت کبری به رسول خدا ﷺ اختصاص دارد و مهم‌ترین استدلال آنان آیه ۷۹ سوره اسراء است. از منظر آنان شفاعت صغری از انواع شفاعت می‌باشد که علاوه بر پیامبر الهی این قسم شفاعت برای انبیا، اولیا و صالحان و شهیدان و حافظان قرآن امکان‌پذیر است و براساس مراتب معنوی خویش امت اسلامی را شفاعت می‌کنند.

جایگاه پیامبر ﷺ

از نگاه بریلوی‌ها، نبی مکرم اسلام ﷺ نور است و علم غیب دارد و بر تمام کائنات واقف است و اگر از دنیا مفارقت کرده اما همیشه و در تمامی لحظات و شرایط ناظر و حاضر می‌باشد و به اعمال ما نظارت می‌کند و اگر اسم مبارک ایشان را بنویسیم و یا بر

زبان جاری شود می‌فهمد. آنان معتقدند، رسول اکرم ﷺ پیامبری بود که همانند سایر انسان‌ها مدتی در این دنیا زندگی داشته و بعد از مدتی به عالم ملکوت روح او عروج نموده است. بریلوی در همین راستای بعد از اذان می‌گویند: «الصلوة والسلام یا رسول الله، الصلاة والسلام یا حبیب الله» و همچنین بعد از اتمام نماز جمعه این صلوات را به گونه دست جمعی و ایستاده می‌خوانند (علیزاده، ۱۳۹۲: ۱۹۳).

زیارت قبور

پیروان مکتب بریلوی بر این عقیده‌اند که زیارت قبور را برخلاف نگرش وهابیون امری شایسته و دارای فضیلت می‌دانند و بنای بر آنها را به ویژه اولیا، صالحان و شهیدان را جایز شمرده و تخریب قبور را امری خلاف نظر واقف و وقف از نگاه آنان محسوب می‌شود (بریلوی، بی تا: «الف»: ۱۹۳). احمد رضا خان وصیت‌نامه‌ای دارد که در همین راستای به اطرافیان خویش توصیه می‌کند که بعد از مرگ برای ایشان مراسم یادبود بگیرند و اطعام بدهند و اگر استطاعت مالی نداشته باشند می‌توانند با یک لیوان آب از مردم پذیرایی نمایند (الهی ظهیر، بی تا: ۱۵۶).

ولایت تکوینی

انبیای الهی، پیامبر اکرم ﷺ و امامان اهل بیت علیهم السلام از ولایت باطنی، معنوی و تکوینی برخوردار می‌باشند بدیهی است این گونه ولایت امتیازات خاص خویش را دارد و با خلافت ظاهری خلفا و حاکمان تفاوت‌های زیادی دارد. برخورداری از این ویژگی موجب ظهور کرامات و خوارق عادات از آنها می‌شود (جبرئیلی، ۱۳۸۷: ۶؛ شرف قادری، بی تا: ۷۳).

۲. بحث اصلی

الف) حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از نگاه بریلوی‌ها

گفتمان اعتقاد به قطب عالم امکان، امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از کلید واژه‌هایی است که تمامی مکاتب فکری و مذاهب اسلامی به آن در منابع علمی خویش اذعان دارند. ولادت، نشانه‌های ظهور آن امام همام و شرایط حکومت عدالت محور از عناوینی است که پیروان ادیان مذاهب اسلامی با اشتراکات فراوانی به آن اشاره داشته‌اند. نگاه عارفانه بریلویون در باب ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در آثارشان ثبت است. بریلوی‌ها، امام

مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را وارث دو نوع از خلافت و امامت می دانند و معتقدند آن حضرت، هم حامل ولایت و امامت باطنی است و هم ظاهری و خلافت و امامت به وجود آن حضرت ختم خواهد شد. براین اساس افرادی که ایشان را انکار نمایند، به مثابه آن است که دو خلافت را دروغ پنداشته اند. امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف انتهای مظهریت محمدی خواهند شد و امین خلافت خلافت ظاهری و باطنی محمدی است از نگاه بریلوی ها اطاعت از مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف واجب است و تکذیب ایشان کفر محسوب می گردد (خسروی، ۱۳۹۸ ش: ۲۳۵؛ شرف قادری، بی تا: ۵۶).

یکی از نویسندگان بریلوی پیرامون ظهور آن حضرت معتقد است که امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف محور همگرایی و انسجام مذاهب و کتاب های آسمانی به شمار می آید که در عصر ظهور حضرت، مسلمانان و آزادی خواهان به «امت واحده» گرایش و بسترهای مناسب را در این عرصه فراهم می نمایند (مفتی هاشم، ۲۰۱۸ م: ج ۱، ۲۲۴).
روایاتی در منابع بریلوی ها ذکر شده که مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف از اولاد فاطمه زهرا علیها السلام و آن حضرت به عنوان یکی از دوازده امام و خلیفه معرفی شده است که در ذیل به سه حدیث اشاره می گردد:

۱. عن ام سلمه عن النبی صلی الله علیه و آله: «هو حق و هو من بنی فاطمه»؛
 ۲. از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله منقول است: «المهدی من عترتی من وُلدِ فاطمه» (همان: ۱۹)؛
 ۳. قال رسول الله صلی الله علیه و آله: «لا یزال هذا الدین قائماً حتی یكون علیکم اثنا عشر خلیفه کلّهم تجتمع علیه الامه» (همان: ۶۵).
- بریلوی ها در اعتقاد به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و برای اثبات ادعای خویش به آیاتی از کتاب آسمانی استدلال نموده اند که از مجموع این آیات قرآن بر می آید که حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف را آخرین خلیفه ظاهر و باطن و پیروی و اطاعت را از آن امام را لازم می شمارند؛ و تحقق دولت کریمه آن حضرت را به عنوان آرمان سترگ و بنیادین در هنگام ظهور ایشان می دانند. در اندیشه بریلوی ها، شناخت و معرفت به حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف موجب نجات آنان از مسیر انحراف و ضلالت در زندگی شمرده می شود و به آیه ذیل استناد نموده اند:

«يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِامامهم فَمَنْ اُتَى كتابُهُ يَمِينُهُ فاولئك يقرءون كتابهم ولا يظلمون فتیلاً» (اسراء: ۷۱).

یکی از نویسندگان معاصر بریلوی‌ها در تفسیر آیه مذکور بر این عقیده است که در تمامی ایام زندگی، برای هدایت و ارتقای معرفتی مردم به حضور امام و خلیفه نیازمند است تا مردم را امام از شبهات فکری نجات بدهد و لازم است مردم به امام به عنوان مرجعیت دینی مراجعه و از او اطاعت نمایند. وی در همین راستای به روایت نبوی «من مات و لیس له امام مات میتة جاهلیه» تمسک نموده است (شرف قادری، بی‌تا: ۶۷). در آیه دیگر خداوند می‌فرماید:

﴿وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا يَعْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَاسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا﴾ (اسراء: ۴-۵).

بریلوی‌ها در تفسیر آیه مورد اشاره بر این باور هستند که مقصود از «عباداً لنا أُولَىٰ بَاسٍ شَدِيدٍ» بندگان الهی، امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و یاوران حضرت تفسیر شده است که عناصر انسانی کارآمد و نیرومند دارند که سرزمین قدس توسط آنان فتح خواهد شد (مفتی هاشم، ۲۰۱۸م: ج ۱، ۷۳). در آیه دیگر می‌خوانیم:

﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلشَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُون هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾ (زخرف: ۶۱).
از منظر بریلوی‌ها، آیه مذکور پیرامون مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف نازل شده است (همان: ج ۱، ۷۲).

ب) مکان ظهور منجی موعود

در منابع دینی بریلویان، احادیثی وجود دارد که از این روایات بر می‌آید ظهور عدالت‌گستر عالم بشریت در مکان خاصی تحقق می‌یابد و آن مکه است که جایگاه ظهور حضرتش میان رکن و مقام از مکه ذکر شده است مسئله یاد شده به گونه‌ای است که مورد اتفاق نظر اندیشمندان مکتب دیوبندی محسوب می‌شود (مصطفایی، بی‌تا: ۷۱).

از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم روایت شده که می‌فرمایند: «فیأتیه عصائب العراق و ابدال الشام فبیایعونه بین الرکن و المقام» و در همین عرصه، روایتی از ام سلمه منقول است که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «بیایع الرجل من أمتی بین الرکن و المقام» (شرف قادری، بی‌تا: ۱۰۲). عالمان دیوبندی بر این باورند که در آستانه ظهور، اولیا و ابدال، خویش را از تمام

دنیا به مکه می‌رسانند و در ماه مبارک رمضان در شرایطی که اولیا و ابدال طواف می‌کنند، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را می‌بینند و اولیاء آن حضرت را می‌شناسند و درخواست بیعت می‌کنند، آن حضرت هم قبول می‌کند.

بدون تردید از آسمان یک ندایی بلند خواهد شد که «هذا المهدي خليفه الله فاتبعوني» این مهدی خلیفه الهی است از ایشان پیروی کنید. همه این ندا را می‌شنوند و در مرحله نخست ۳۱۳ نفر از امت اسلامی با آن حضرت در مسجد الحرام میان رکن حجرالاسود و مقام ابراهیم بیعت و سپس اندیشمندان و سایر مردم با آن حضرت میثاق و بیعت خویش را اعلام می‌نمایند (خسروی، ۱۳۹۸ ش: ۶۵؛ شرف قادری، بی‌تا: ۸۱؛ اعظمی، بی‌تا: ج ۱، ۶۰).

ج) نشانه‌های ظهور

در منابع روایی به رخدادهایی در آستانه این انقلاب جهانی اشاره شده است که معرفت و آگاهی از پدیدار شدن نشانه‌های ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف امری ضروری است و این حوادث در بیداری و هوشمندی کامل منتظران قیام امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نقش کلیدی دارد تا مسلمانان فریب مدعیان دروغین مهدویت به گونه شایسته برای آنان روشن گردد. از مجموع روایاتی که در منابع حدیثی اهل سنت تحت عنوان «اشتراط الساعة» ارائه شده - است می‌توان دریافت که حوادث و نشانه‌هایی در عصر ظهور منجی موعود رخ می‌دهد براساس روایات ظهور حضرت امری مسلم و قطعی است.

درخور اهمیت است که زمان نزدیک شدن آن رستاخیز عظیم مشخص نشده است زمان ظهور از عناوینی است که فرصت دقیق آن مانند علم به روز واپسین، منحصر به ذات مقدس ربوبی است. در عصر حیات ائمه هدی علیهم السلام برخی از اصحاب راستین از خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله پیرامون زمان خروج حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف سؤالاتی داشته‌اند که امامان معصوم علیهم السلام از معین کردن زمان ظهور پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام را نهی می‌کردند. از آن جایی که بریلویان هم به نشانه‌های ظهور عقیده‌مند هستند به پاره‌ای از علائم ظهور از نگاه بریلوی‌ها در ذیل اشاره می‌گردد:

۱. فراگیر شدن فساد و انحطاط

با گسترش دامنه‌های ظلم و فساد، در جوامع انسانی بحران‌ها اوج می‌گیرد و انواع مفاسد اجتماعی و انحرافات اخلاقی در عرصه زندگی مردم پدید می‌آید و جامعه در

باتلاق انحطاط و سلطه ستمگران فرو می‌رود. در این شرایط که حیات مردم در ستمگری و ظلمت غوطه‌ور شده است، مهم‌ترین راهکار نجات افراد جامعه از ناهنجارهای این است که گفتمان عدالت محوری در لایه‌های زندگی مردم گسترش یابد تا بسترهای مناسب در رشد و شکوفایی مردم فراهم شود.

شهید مطهری در همین راستای معتقد است که منظور از فراگیر شدن ظلم و فساد آن است که هر یک از شقی و سعید، گروه حق و باطل به نهایت کار خود می‌رسند. ستمکاران و بدکاران به نهایت درجه بدی و نابکاری نائل می‌شوند و در این شرایط که صالحان در مظلومیت و استضعاف به سر می‌برند و همه راه‌های چاره بر آنان بسته می‌شود. مهدی عجله الله تعالی فرجه الشریف ظهور می‌کند و دنیا را آکنده از عدل و دادگستری می‌نماید (مطهری، ۱۳۶۶ ش: ۶۶).

در منابع علمی بریلوی روایات فراوانی در خصوص فراگیری ظلم و تباهی وجود دارد که به دو حدیث بسنده می‌شود: عن علی عن النبی صلی الله علیه و آله قال:

لو لم یبق الدهر لایوم لبعث الله رجلاً من اهل بیتی یملأها عدلاً کما ملئت جوراً (شرف قادری، بی تا: ۲۵).

اگر یک روز از عالم آفرینش ادامه داشته باشد، خداوند مردی از ائمه اطهار علیهم السلام را بر می‌انگیزاند که زمین را سرشار از عدالت می‌کند، همان‌گونه که زمین از ظلم فراوان بوده است.

عن حذیفه قال رسول الله صلی الله علیه و آله:

المهدی رجل من ولدی یملأ الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت ظلماً و جوراً (همان: ۱۰۶).

در روایت دیگری نقل شده است:

یملأ الله به الارض قسطاً و عدلاً بعد ما ملئت ظلماً و جوراً (ابی داود، ۱۴۳۰ ق: ج ۴، ۱۰۷؛

متقی هندی، ۱۹۹۸ م: ج ۱۴، ۲۶۵).

خداوند در آستانه ظهور، زمین را آکنده از عدل و دادگری می‌سازد پس از آن که از ظلم

و ستم در زمین به وفور مشاهده می‌گردد.

۲. خروج سفیانی

ظهور سفیانی به عنوان یکی از نشانه‌های ظهور مصلح بزرگ جهانی در منابع حدیثی فریقین گزارش شده است. ایشان مردی از نسل ابوسفیان و از منطقه شام خروج می‌نماید

و با رویکرد تظاهر به دین‌مداری، جمعیت فراوانی از مسلمانان را فریب می‌دهد و بخش‌هایی از اراضی اسلام را به تصرف خویش در می‌آورد و در مناطقی مانند (شام، حمص، فلسطین، اردن و منطقه عراق نفوذ می‌کند و در کوفه و نجف به قتل تعدادی از پیروان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام مبادرت می‌ورزد و برای کشتار آنان جایزه مشخص می‌نماید (مجلسی، بی‌تا: ج ۵۲، ۲۱۵).

امام علی بن الحسین علیه‌السلام می‌فرماید:

امر السفیانی حتم من الله ولا يكون قائم الابسفیانی (همان: ج ۵۲، ۱۸۳)؛
ظهور سفیانی از مسائل حتمی و مسلم است و در برابر هر قیام‌کننده‌ای یک سفیانی وجود دارد.

سلیم بن قیس از امام علی علیه‌السلام نقل کرده است که سفیانی اخلاق ناپسندی دارد و از رحمت پروردگار متعال محروم است و بی‌عقل، واژگون دل و سختگیر و عصبانی است که خداوند مهر و رحمت را از قلب او برداشته است و سپاه عظیمی را به مدینه اعزام می‌کند آنان در آن منطقه به قتل و غارت مردم اقدام می‌کنند؛ سپس لشکریان سفیانی به مکه عازم می‌شوند تا این‌که در سرزمین پیدا زمین‌گیر شده و نابود و هلاک می‌شوند (هلالی، ۱۴۰۵ق: ۳۰۹).

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید:

السفیانی من ولد خالد بن زید بن ابی سفیان، رجل فنح الماهمه، بوجهه آثار جدی و بعینه نکته بیضاء... (متقی هندی، ۱۹۹۸م: ج ۱۱، ۲۷۴)؛
سفیانی فرزند خالد بن یزید بن ابی سفیان و مردی درشت‌هیکل است و در صورتش فرورفتگی و در چشمان او نقطه سفیدی است.

عن ابی هریره قال رسول الله صلی الله علیه و آله:

يخرج رجل يقال له السفیانی فی عمق دمشق يخرج و عامه من یتبعه من کلب فیقتل حتی یقربطون النساء و یقتل الصبیان (مفتی هاشم، ۲۰۱۸م: ج ۱، ۱۰۲)؛
مردی که به او سفیانی می‌گویند و در دمشق قیام می‌کند پیروان او از قبیله کلب هستند مردم را به قتل می‌رسانند، شکم زنان را پاره می‌کنند و بچه‌ها را می‌کشند.

نویسنده کتاب حیات و نزول مسیح که از عالمان معاصر بریلوی است می‌گوید:
لشکری از خراسان با پرچم‌های سیاه در مقابل سفیانی قیام می‌کند که رهبر این

لشکر فردی از قبیله بنی تمیم است که اسم او شعیب بن صالح است این لشکر از شام تا بیت المقدس همه مناطق را فتح می کند (شرف قادری، بی تا: ۸۳).

وادی یابس به عنوان مکان ظهور سفیانی و منطقه شام در تفاسیر آمده است (بلخی، ۱۴۲۳ق: ج ۳: ۵۳۸؛ طبری، ۱۴۲۵ق: ج ۲۲: ۱۲۲).

د) صیحه آسمانی

مقصود از ندای آسمانی، صدایی است که در آستانه ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از آسمان بلند می شود و این صدا به گوش جهانیان می رسد این صدای هولناک به گونه ای موجب ایجاد اضطراب و دل نگرانی مردم می شود که قلوب مردم را به وحشت می افکند و در این شرایط است که از آسمان ندایی متوجه مردم خواهد بود که آنان را به سوی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف فرا می خواند.
امام صادق علیه السلام می فرماید:

إذا نادى منادٍ من السماء أنَّ الحقَّ في آل محمد فعند ذلك يظهر المهدي على أفواه الناس و يشربون حبه و لا يكون لهم ذكر غيره (متقی هندی، ۱۹۹۸م: ج ۳، ۱۸۴؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۹۷ش: ۱۶۳)؛

آن گاه منادی از آسمان صدا می زند که حق با خاندان رسول الهی است و در آن شرایط است که ظهور حضرتش در افکار مردم مطرح می شود به گونه ای که از غیر او یاد نمی کنند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند:

عبدالله بن عمرو عن النبي قال يخرج المهدي و على رأسه ملك ينادي إنَّ هذا المهدي فاتبعوه... (طبرانی، ۲۰۰۳م: ج ۲، ۷۳)؛

زمانی که مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف خارج می شود ملکی از آسمان فریاد می زند این مهدی است بنابراین از او پیروی نمایید.

قال رسول الله صلی الله علیه و آله:

و في المحرم ينادي من السماء: ألا إنَّ صفوه الله من خلقه فلان فاسمعوا له و أطيعوا في سنة الصوت... (متقی هاشم، ۲۰۱۸م: ج ۱، ۳۰۹)؛

در محرم سالی که خروش و فتنه و جنگ در آن رخ می دهد، منادی از آسمان ندا می دهد؛ آگاه باشید که برگزیده خدا از خلقش ظهور می کند بر این اساس سخنان او را بشنوید و از او اطاعت کنید.

هـ) برافراشته شدن پرچم سیاه از خراسان

یکی از نشانه های ظهور حضرت که در منابع روایی فریقین گزارش شده خروج شماری از مردم از منطقه خراسان می باشند و این افراد با پرچم های سیاه قیام می کنند تا این که در مقابل فتنه های آن عصر ایستادگی می کنند و بسترهای مناسب را برای ظهور مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف فراهم می نمایند.

امام باقر علیه السلام فرمود:

عَدَّتْهُمْ سَبْعُونَ أَلْفًا فَيَصِيبُونَ مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ قَتْلًا وَصَلْبًا وَ سَبْيًا فَيَبْنِيهِمْ كَذَلِكَ إِذَا أَقْبَلَتْ رَايَاتُ مَنْ قَبْلَ خُرَاسَانَ تَطْوِي الْمَنَازِلَ طَيًّا حَثِيثًا وَمَعَهُمْ نَفَرٌ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ، ثُمَّ يُخْرِجُ رَجُلٌ مِنْ مَوَالِي أَهْلِ الْكُوفَةِ فِي ضَعْفَاءٍ فَيَقْتُلُهُ أَمِيرُ جَيْشِ السَّفِيَانِيِّ بَيْنَ الْحَيْرَةِ وَالْكُوفَةِ وَيَبْعَثُ السَّفِيَانِيُّ بَعْثًا إِلَى الْمَدِينَةِ... (نعمانی، ۱۳۸۰ ق: ۲۸۰)؛
سفیانی قریب به هفتاد هزار نفر را به کوفه گسیل می دارد؛ عده ای از اهالی کوفه کشته می شوند و یا به قتل می رسند و تعدادی از آنان اسیر می شوند بنابراین ناگهان پرچم هایی با حرکت از خراسان منازل و مسیر کوفه و خراسان را عبور می کنند و در مناطق دجله و فرات پیاده می شوند.

۱۴۶

در منابع بریلوی ها احادیثی در عرصه رایات و پرچم های سیاه خراسانی ثبت شده - است.

قال رسول الله صلى الله عليه وآله:

إذا رايت الرايات السود قد أقبلت من خراسان فأتوها و لو حبّوا على الثلج فإن فيها خليفة الله المهدي (شرف قادری: بی تا: ۱۲۸)؛
زمانی که پرچم های سیاه را مشاهده نمودید که از منطقه خراسان خواهند آمد بنابراین به گروه آنان ملحق شوید اگر چه بر زمین دارای برف حرکت می نمایند به دلیل این که در میان گروه یاد شده خلیفه الهی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف حضور دارد.

در روایتی دیگر از پیامبر اعظم صلى الله عليه وآله منقول است:

إذا رايت الرايات السود قد جاءت من قبل خراسان، فأتوها فإن فيها خليفة الله المهدي (همان)؛

در شرایطی که پرچم های سیاه را که از خراسان مشاهده می شود به آنان ملحق گردید به دلیل این که خلیفه خداوند امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در میان آنان وجود دارد.

و) قتل نفس زکیه

از علائم ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف آن است که شخص مخلص و مجاهدی در فراهم کردن انقلاب حکومتی حضرت کوشش های فراوانی دارد و این فرد از خاندان امام حسن مجتبی علیه السلام به شمار می رود که در روایات از ایشان به عنوان «سید حسنی» یا «نفس زکیه» یاد شده است از منظر بریلوی ها کشته شدن نفس زکیه از نشانه های راستین ظهور محسوب می گردد.

ابن ابی شیبہ از نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم نقل می کند:

المهدی لا یخرج حتی تقتل النفس الزکیه، فاذا قتلت النفس الزکیه غضب علیهم من فی السماء و من فی الارض، فأقی الناس المهدی، فزفوه کما تزف العروس الی زوجها لیلہ عرسها، و هو یملأ الارض قسطاً و عدلاً... (ابن ابی شیبہ، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ۶۷۹؛ نعمانی، ۱۳۸۰ق: ۲۵۷)؛

همانا مهدی ظهور نخواهد کرد مگر در شرایطی که نفس زکیه را به قتل می رسانند. بعد از آن اهل آسمان و زمین بر قاتلان او غضبناک می شود و پس از آن حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ظهور می نماید و مردم با خرسندی پیرامون وی همانند عروس اجتماع می کنند و ایشان زمین را از عدل و دادگستری سرشار خواهد نمود.

عن مجاهد قال فلان رجل من اصحاب النبی صلی الله علیه و آله و سلم: انَّ المهدی لا یخرج حتی تقتل النفس الزکیه فاذا قتلت النفس الزکیه غضب علیهم من فی السماء و من فی الارض... (شرف قادری، بی تا: ۱۱۷)؛

از مجاهد گزارش شده است یکی از اصحاب رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم برای من گفته است که حضرت خروج نمی کند تا آن که نفس زکیه کشته شود، هنگامی که نفس زکیه به قتل می رسد تمامی افرادی که در آسمان و زمین است بر آنان خشم می گیرد و مهدی به سوی مردم خواهد آمد و مردم او را همراهی می نمایند و ایشان زمین را آکنده از عدل و داد می کند.

از دیگر نشانه ها، کشته شدن نفس زکیه در مکه است. در تفاسیر عامه به ویژگی های نفس زکیه اشارات نشده است و تنها مطلبی که آمده آن است که این واقعه پیش از خروج امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف رخ می دهد (سیوطی، بی تا: ج ۶، ۵۸).

ز) نزول حضرت عیسی علیه السلام

بریلوی ها بر این عقیده اند که فرود آمدن حضرت عیسی علیه السلام از آسمان به عنوان یکی

از علائم ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است استدلال این فرقه مجموعه روایاتی است که در کتاب‌های آنان ذکر شده است در ذیل پاره‌ای از روایات مطرح می‌گردد:

قال رسول الله صلی الله علیه و آله:

هم العرب یومئذٍ قليل و جُلُّهم بیت المقدس و امامهم رجل صالح فبینما امامهم قد تقدم یصلی بهم الصبح، إذ نزل علیم عیسی بن مریم الصبح، فرجع ذلک الامام نیکیص یمشی القهقهری لیتقدم عیسی علیه السلام یصلی یا الناس، فیضع عیسی یده بین کتفیه، ثم یقول له: تقدم فصل... (شرف قادری، بی تا: ۵۴)؛

عرب‌ها در آن روز جمعیت آنان اندک است و بیشتر آنان در بیت المقدس سکونت دارند که پیشوای آنان مردی صالح می‌باشد و در آن هنگام که برای اقامه نماز صبح قیام می‌کنند حضرت عیسی علیه السلام جلو می‌آید و نماز را می‌خواند که وی دست خویش را بر شانه آن امام گذاشته و اعلام می‌دارد که جلوی صف حضور داشته باشید و نماز را اقامه نمائید.

در حدیثی دیگر آن حضرت فرمودند:

یلتفت المهدی و قد نزل عیسی بن مریم کأَمَّا یقطر من شعره الماء فیقول المهدی تقدم و صل بالناس فیقول عیسی بن مریم: إِنَّمَا أَقِیْمَتِ الصَّلَاةَ لَکَ، فیصلی عیسی خلف رجل من ولدی... (اعظمی، بی تا: ج ۱، ۵۹).

در برخی از تفاسیر اهل سنت نقل شده که پس از شروع قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، حضرت عیسی بن مریم علیه السلام برای تأیید و نصرت وی از آسمان فرود می‌آید (حقی بروسوی، بی تا: ج ۳، ۴۱۶).

آن گاه که حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌نگرد که عیسی علیه السلام از آسمان فرود می‌آید و آب از موهای ایشان سرازیر می‌شود امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به وی اعلام می‌دارد که جلوی صف نماز حاضر باشید که حضرت عیسی علیه السلام به او پاسخ می‌دهد که نماز برای شماست و آن گاه عیسی علیه السلام پشت سر امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نماز می‌گذارد و به ایشان اقتدا می‌کند.

در صحیح بخاری از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله روایتی منقول است:

کیف أنتم إذا انزل ابنُ مریم فیکم و امامکم منکم (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۱، ۲۰۵؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۹۷ش: ۱۶۲)؛

شما چگونه خواهید بود آن زمان که فرزند مریم در میان شما فرود می‌آید ولی پیشوای شما از شماست.

بسم الله الرحمن الرحیم

نتیجه‌گیری

هم‌چنان‌که اشاره شد مکتب بریلویان مکتبی مبتنی بر افکار و اندیشه‌های تصوف و عرفان قادریه است که در مسئله ظهور هم همین نگاه صوفیانه حاکم است. نکته‌اول آن است که بریلویان همچون سایر فرق اسلامی به اصل ظهور و قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف معتقدند. دیگر این‌که به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را وارث دو نوع از خلافت و امامت می‌دانند و معتقدند آن حضرت، هم حامل ولایت و امامت باطنی است و هم ظاهری و خلافت و امامت به وجود آن حضرت ختم خواهد شد. موضوع دیگر در باب ظهور حضرت مکان ظهور است که آن را از مکه می‌دانند. در خصوص نشانه‌های ظهور حضرت با آنچه در روایات شیعه نقل شده است اشتراک دارند و نشانه‌های حتمی ظهور را می‌پذیرند و در روایات شان آورده‌اند. از این نشانه‌ها آنچه در آثارشان به آن اشاره کرده‌اند و در مورد آن روایت نقل کرده‌اند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فراگیر شدن ظلم و فساد در جهان، خروج سفیانی، قتل نفس زکیه، پیدا شدن و برافراشته شدن پرچم‌های سیاه از طرف خراسان، نزول حضرت عیسی علیه السلام از آسمان به زمین و اقتدا به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف مواردی است که از نشانه‌های حتمی ظهور برشمرده‌اند.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن ابی شیبہ، ابوبکر عبدالله بن محمد (۱۴۰۹ق)، *الکتاب المصنف فی الاحادیث والآثار*، تحقیق: کمال یوسف الحوٹ، ریاض: مکتبة الرشد.
۲. ابی داود، سلیمان (۱۴۳۰ق)، *سنن*، قاهره: دارالحديث.
۳. اعظمی، امجد علی (بی‌تا)، *بهار شریعت*، کراچی: مکتب رضویه.
۴. الہی ظہیر، احسان (بی‌تا)، *البریلویہ عقائد و تاریخ*، پاکستان: اداره ترجمان السننہ.
۵. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، *صحیح*، بیروت: دارالفکر.
۶. بریلوی، احمد رضا خان (بی‌تا «الف»)، *احکام شریعت*، بی‌جا: بک کانر.
۷. بریلوی، احمد رضا خان (بی‌تا «ب»)، *العقیدہ فی الاسلام*، ہندی فور بندر غوجرات: مرکز

اهل سنت برکات رضا.

۸. بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق)، *تفسیر مقاتل*، تحقیق: عبدالله محمود شحاته، بیروت: دار احیاء التراث، اول.

۹. ثبوت، اکبر (۱۳۷۴ش)، «کتاب‌های ایرانیان در برنامه‌های مدارس اسلامی هند»، *آینه میراث*، شماره ۴۰.

۱۰. جبرئیلی، محمد صفر (۱۳۸۷ش)، *دانشنامه کلام اسلامی*، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

۱۱. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۸ش)، *دائرة المعارف الاسلامیه*، لاهور: دانشگاه پنجاب.

۱۲. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۷۵ش)، *دانشنامه جهان اسلام*، تهران: بنیاد دائرة المعارف.

۱۳. حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا)، *روح البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دارالفکر.

۱۴. خسروی، عباس (۱۳۹۸ش)، *اشترکات و افتراقات اعتقادی بریلویه با شیعه*، قم: آثار نفیس، اول.

۱۵. خسروی، عباس؛ فرمانیان، مهدی (۱۳۹۸ش)، *بررسی جایگاه خلیفه عصر حاضر در ظاهر و باطن از دیدگاه بریلویه*، دوره ۱۹، شماره ۶۴.

۱۶. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (بی تا)، *الدر المثلث فی التفسیر بالمأثور*، بیروت: دارالفکر.

۱۷. شرف قادری، محمد عبدالحکیم (بی تا)، *البریلویه*، بی جا: اعلیٰ حضرت نت ورک.

۱۸. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۹۷ش)، *منتخب الاثر فی امام الشانی العشر*، قم: مؤسسه السیده المعصومه علیها السلام.

۱۹. طاهری، احمد علی (۱۳۹۰ش)، *حضرت مهدی علیه السلام در روایات شیعه و اهل سنت*، قم: ناشر آثار نفیس.

۲۰. طبرانی، سلیمان بن احمد (۲۰۰۳م)، *المعجم الصغیر*، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۲۱. طبری، ابی جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۵ق)، جامع البیان عن تأویل القرآن، تقدیم: خلیل المیسی، تخریج: صدقی جمیل العطار، بیروت: دارالفکر.
۲۲. علیزاده، سید مهدی (۱۳۹۲ش)، مکتب دیوبند و جنبش جماعت تبلیغ، قم: معاونت فرهنگی و تبلیغی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۳. قادری بریلوی، محمد عبدالقیوم (۱۳۸۲ش)، عقاید اهل سنت و جماعت، ترجمه: مولوی محمد ذاکر حسینی بریلوی، بی‌جا: چاپخانه برهان.
۲۴. قادری، محمد طاهر (۲۰۰۸م)، حیات و نزول مسیح علیه السلام اور ولادت امام مهدی علیه السلام، لاهور: منهاج القرآن، اول.
۲۵. قادری، محمد طاهر (۲۰۰۹م)، القول المعتبر فی الامام المنتظر (امام مهدی علیه السلام کا ظهور اور فضایل)، لاهور: منهاج القرآن، نهم.
۲۶. قادری، محمد طاهر (۲۰۰۹م)، القول المعتبر فی الامام المنتظر، لاهور: منهاج القرآن.
۲۷. مجلسی، محمد باقر (بی‌تا)، بحار الانوار، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۲۸. مصطفایی، محمد نجم (بی‌تا)، نجات کاراسته، لاهور: اداره تحقیقات اسلامی حنفیه.
۲۹. مطهری، مرتضی (۱۳۶۶ش)، قیام و انقلاب مهدوی، تهران: صدرا.
۳۰. مفتی هاشم، محمد (۲۰۱۸م)، معرفت امام مهدی علیه السلام (امام مهدی علیه السلام متعلق شعور و آگاهی یک عظیم شاهکار)، کراچی: دی اسلامیک ریسرچ سینتر، اول.
۳۱. مقتی ہندی، علاء الدین علی بن حسام الدین (۱۹۹۸م)، کنز العمال، بیروت: مؤسسة الرساله.
۳۲. نعمانی، ابو عبد الله محمد بن ابراهیم (۱۳۸۰ش)، کتاب الغیبه، تهران: انوار المهدی.
۳۳. نیک پناه، منصور (۱۳۹۱ش)، «بازکاوی ضرورت‌های فرهنگی و ادبی انتظار و

ارزیابی میزان آشنایی جوانان با مبانی مهدوی معیارهای مربوطه»، *انتظار موعود*، سال ۱۲، شماره ۳۹.

۳۴. نیک پناه، منصور (۱۳۹۴ش)، «بازتاب مؤلفه های ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در شعر وحشی بافقی»، *فصلنامه عصر آینه*، شماره ۱۶.

۳۵. هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۰۵ق)، *اسرار آل محمد علیهم السلام*، قم: نشر الهادی.